

Mezilidské vztahy v rodině v percepce dětí mladšího školního věku¹

Interpersonal Family Relationships in the Perception of Primary School-age Children

Leona Stašová, Hana Serbousková

ABSTRACT Growth into the adult world through orientation in interpersonal relationships and their formation, functioning and rules is one of the pillars of socialization. New paradigms point to childhood autonomy and independence in the child's construction of reality which includes their relationship with reality. One interesting question is the problem of meanings and connections that join children with interpersonal relationships in their immediate surroundings. This article presents the results of qualitative research which applied the principles of grounded theory in search of answers to the basic research question: "What do school age children think about interpersonal relationships in the family?" The survey was carried out with 25 children aged 7-8 years through semi-structured interviews. The focus was on the perception of different levels of family relations and their dimensions. Through the analysis it was possible to interpret some features of children's concepts of family relationships in terms of their perceived main content, especially intimacy, stability, and support, as well as children's experiences associated with interpersonal relationships in the family, activities used to evaluate relationships and the children's own perceived influence on family relationships.

KEY WORDS socialization, children, interpersonal relationships, family

Úvod

Základem úspěšné socializace každého jedince je jeho začleňování do společnosti prostřednictvím utváření a udržování interpersonálních vztahů. Ty jsou těžištěm sociální dimenze reality, s níž se dítě setkává většinou nejprve v rodinném prostředí. Tradičně bývá při studiu socializace věnována pozornost tomu, jaké vlivy na dítě působí, jakou úlohu sehrává prostředí, v němž se pohybuje, jací sociální aktéři ho obklopují a jakým způsobem ho ovlivňují. Další zajímavou otázkou je však i způsob přijímání, zpracování a interpretace okolních podnětů a vlivů samotným sociálním aktérem, tedy dítětem. Nové teorie dětství (James a Prout 1990, Corsaro 2005 aj.) poukazují na jeho svébytnost, samostatnost a originalitu, s níž ke konstrukci reality přistupuje a s nimiž se v sociálním světě pohybuje.

Sociální studia. Katedra sociologie FSS MU, 2/2012. S. 65–82. ISSN 1214-813X.

¹ Text vznikl v rámci realizace projektu *Rozvoj a podpora multidisciplinárního vědecko výzkumného týmu pro studium současné rodiny na UHK CZ.1.07/2.3.00/20.0209*.

Prvotním vzorem i „trenažérem“ sociálních vztahů jsou obvykle vztahy rodinné. Dítě se v rodině učí orientaci v základních situacích, v očekáváních druhých, učí se předvídat reakce na svoje jednání a přizpůsobovat tomu to svoje. V našem textu je věnována pozornost tomu, jak dítě vnímá a interpretuje vztahovou rovinu svého základního sociálního prostředí, tedy rodiny. Odrazovým můstkem naší analýzy byla proto otázka, jak dítě vnímá vzájemné vztahy dospělých členů rodiny a jak je interpretuje. Pokus o odpověď nabízejí výsledky kvalitativního výzkumného šetření, které mohou přinést další podněty k poznání socializace samotné i k poznání aktivity dětí v tomto procesu z pohledu sociálního konstruktivismu a nových paradigmat v pojetí dětství.

Vztahová rovina socializace v rodinném prostředí

Socializace je složitý proces zahrnující řadu faktorů. Jde o komplikovanou rovnici utvářenou z biologických a sociálních proměnných. Vnější působení sociokulturního prostředí je zapracováváno psychickými procesy do vyrůstajících charakteristik osobnosti. Jak uvádí například Helus (2007: 132–133), mezi základní procesy, kterými se tak děje, patří zvnitřňování na základě identifikace, kdy dítě nachází ve svém okolí vzory, ke kterým se upíná a jejichž postoje přijímá za své. Dále sem patří učení zpevněním, které se odehrává prostřednictvím reakcí sociálního okolí na projevy dítěte – dítě se touto cestou učí jednak spojovat s určitými událostmi emoční reakce a s nimi úzce související vegetativní projevy, ale také se touto cestou učí rozvinout chování, které je v daných situacích úspěšné a které vede k cíli. Třetím procesem je kognitivně sociální učení, které je založeno na poznávání. Značný význam je v něm připisován tzv. observačnímu učení – tedy učení pozorováním, sledováním druhých. Všechny tyto procesy se intenzivně odehrávají v rodinném prostředí, které je navíc charakteristické silnou emotivitou a intimitou.

Při primární socializaci je dítě obklopeno svými významnými druhými, kteří se pro něj stávají zprostředkovateli reality. Berger a Luckmann (1999: 131–139) poukazují na to, že dítě internalizuje svět svých rodičů jako jediný možný svět, nikoliv jako svět spojený s určitým institucionálním prostředím. Vzorce interakcí mezi členy rodiny se pro dítě stávají základním socializačním modelem (Handel, Cahill a Elkin 2007: 138). Internalizace však může probíhat pouze tehdy, pokud se odehrává také identifikace. Touto identifikací s významnými druhými získává dítě schopnost identifikovat také samo sebe, utvářet subjektivní homogenní identitu. Významní druzí mu okolní svět zprostředkovávají a v průběhu tohoto zprostředkovávání ho i pozměňují (Berger a Luckmann 1999: 130–131). Právě proto, že dítě svět významných druhých přijímá jako jediný možný svět, svět jediný existující a jediný představitelný, je sociální realita internalizovaná během primární socializace vtisknuta do vědomí jedince mnohem pevněji než cokoliv dalšího.

Jak uvádí Hayesová (2007: 9), dítě se učí pravidlům života v lidském společenství prostřednictvím mezilidských vztahů, jejich utváření a fungování. Tato sociální interakce se odehrává v kontextu, kterým může být dítě mnoha způsoby ovlivněno. Za kontexty lze považovat například kulturu, životní prostředí, sociální skupiny nebo rodinu. Vztahy, které dítě obklopují a jsou vytvářeny v rámci rodiny, jsou obvykle nejtrvalejší a nejvíce formující. Rodiče jsou prostředníkem mezi dítětem a širší společností, hlavním vykonavatelem

rozhodnutí v domácnosti, hlavním tlumočnickem širšího společenství a společnosti. Učí dítě „poznávat svět, role, rituály, odpovědnost a vztahy“ (Wyness 2006: 129).

Skutečnost mezilidského soužití má pak dvojí aspekt. Za prvé vnější, interpersonální, kdy jde o charakteristiky vztahů mezi lidmi stojícími vůči sobě v situaci vzájemné závislosti a podmíněnosti. Za druhé i vnitřní, intrapersonální aspekt, kdy na základě vzájemných vztahů mezi sebou a partnery jedinec řeší i svůj vztah k sobě samému, vytváří si určité sebepojetí. Rozvíjení vnějších mezilidských vztahů tedy není bez důsledků pro vnitřní, psychosociální stavbu osobnosti. Charakter soužití s druhými lidmi poznamenává a hluboce ovlivňuje to, jak osobnost sama prožívá, hodnotí, uvažuje a jaké zaujímá postoje k druhým i k sobě samému. Na druhé straně to, co probíhá uvnitř osobností jedinců jakožto důsledek jejich vzájemného partnerství ve společensko-kulturním systému, zpětně podmiňuje charakteristiky jejich vzájemných vztahů (Helus 1987: 11–12).

Nakonečný zdůrazňuje význam dyadické interakce jako trvalejší interakce dvojic vytvářejících nejmenší jednotku lidských sociálních vztahů. Dyadická interakce je modelová pro všechny ostatní druhy sociálních interakcí, které mají dlouhodobější povahu. „Dyada znamená tedy spíše setkávání než setkání“ (Nakonečný 2009: 319). Zejména pojem „vnímání osoby“ patří mezi klíčové, neboť vnímání druhých určuje i způsob vztahování se k nim, a tak umožňuje analýzu interpersonálního chování. Sociální percepce je soustředěna na vlastnosti druhého člověka. Souhrnnou částí mezilidských vztahů jsou city, které také sblíží nebo vzdalují interagující osoby (Nakonečný 2009: 48–49). Jak zdůrazňuje Křivohlavý (1986: 243), rodina je do určité míry „ideálním“ prostředím dyadické interakce. Před jejím vznikem zde byla dvojice známých, přátel nebo kamarádů, která se v určitý čas změnila v další dvojice partnerů či manželů, a pak také rodičů. K nim v řadě případů přibyla i dvojice dětí.

Hindle (1987 cit. dle Hayes 2007: 90) pracuje při popisu vztahů s osmi dimenzemi, které mají poskytnout základní rámec pro studium této oblasti.

- 1) První navrženou dimenzí je obsah, tedy to, co spolu lidé ve vztahu dělají.
- 2) Další důležitou dimenzí je pak rozmanitost činností účastníků vztahu. Některé vztahy jsou velmi vyhraněné a orientované na splnění úkolu, zatímco jiné zahrnují široké spektrum činností.
- 3) Kvalita je další dimenzí a jde v ní o přístup účastníků k obsahu vztahu.
- 4) Čtvrtou dimenzí je frekvence a organizace společné činnosti.
- 5) Reciprocita a komplementarita ukazují, zda vztah zahrnuje střídání rolí nebo vzájemně se doplňující chování.
- 6) Šestou dimenzí tvoří intimita, tedy míra sdělování si tajemství mezi partnery.
- 7) Interpersonální percepce ukazuje, jak partneři navzájem vnímají svoji povahu a jak interpretují činnost druhého.
- 8) Poslední dimenzí tvoří závazek neboli míra oddanosti jeden druhému.

Specifika sociální percepce v období mladšího školního věku

Dospělý člověk se zpravidla dívá na své mezilidské vztahy jako na vztahy alternativní, protože je schopen k nim přistupovat s určitým odstupem. Dítě však prožívá své mezilidské vztahy bez obrany a odstupu, tedy svým způsobem nealternativně. Jak zdůrazňuje například

Helus (1987: 111), dítě ještě nemá tolik prožitků a zkušeností, které by vytvořily dostatečné zázemí pro další srovnání a alternativní náhled.

Přesto však nové modely dětství ukazují, že dítě není v této nepředvídatelné rovníci socializace pasivní konstantou, ale aktivním činitelem. „Dítě aktivně vytváří svůj sociální svět a své místo v něm“ Corsaro (2005: 7). Tato aktivita má s ohledem na věk jedince různé podoby a možnosti. Specifické období v životě a socializaci dítěte nastává s příchodem mladšího školního věku. Toto období psychologové popisují jako „období střízlivého realizmu“, v němž se těžiště zájmů jedince přesouvá do životní reality (například Vágnerová 1999, Langmeier a Krejčířová 2006). Dítě je schopno pozorně sledovat běžné interakce, komunikační strategie a vztahy svého bezprostředního okolí. Myšlení mu v tomto věku také dovoluje operovat se skutečností, s reálnými objekty, s jejich představami nebo se symboly a znaky. Zároveň již dítěti jeho verbální schopnosti umožňují popis a vyjádření zkušeností a poznatků.

Vágnerová (2008: 164–165) uvádí, že rozvoj logických operací může být ovlivněn a podpořen učením. Dítě školního věku je totiž ve svém poznávání schopné decentrace, což znamená další odpoutání z vázanosti na jednu podobu reality. Poznávání se stává komplexnější a přesnější. Dítě dovede posuzovat skutečnost podle více hledisek, je schopné koordinovat různé myšlenkové procesy do jedné operace. Dítě je též schopné konzervace, tedy uchování podstaty určitého objektu, přestože se realita jeví proměnlivá. Dítě chápe proměny stavů objektů a situací, ví, že jde stále o tytéž objekty a situace. Významným znakem logického myšlení je rovněž jeho reverzibilita. Proto školák lépe a přesněji rozumí proměnlivosti reality. Změna není chápána jako definitivní a neměnná. Právě výše zmíněná decentrace umožňuje rozvoj schopnosti vidět svět očima jiného člověka.

„Ve věku 7–8 let je dítě schopno nejen dokonalého přejímání rolí v interakci, ale i v představivosti: je schopno se vidět jako objekt a rozvinulo vědomí sebe sama jako jedinečné osobnosti“ (Možný 2006: 164). Také již dovede uvažovat o názorech a postojích jiných lidí. Dítě chápe, že každý člověk má více rolí, dovede se různě chovat a má k takovému chování i různé důvody. Školák začíná chápat mnohé rodičovské postoje a jejich motivaci, umí se v rodinných vztazích lépe orientovat. Dovede to proto, že o své rodině uvažuje na úrovni logických operací. Dle Vágnerové (2008: 169–190) dítě na počátku školního věku však dosud akceptuje hierarchii hodnot a postoje svých rodičů, aniž zatím významněji uvažuje o existenci jiných variant a korekci rodičovského názoru.

Popisované charakteristiky dětí mladšího školního věku ukazují, že dítě tohoto věku je schopno velmi dobrého poznávání svého okolí, ale má také předpoklady pro srovnávání a hodnocení a je vybaveno pro verbální vyjádření svých poznatků, dojmů a pocitů. Proto byla pro naši analýzu vybrána právě tato kategorie dětí, která je ještě velmi výrazně zasazena do rodinného prostředí, do bezprostředních rodinných vztahů, a přitom má již také srovnání s širším sociálním prostředím a dalšími sociálními zkušenostmi. Odpovědi na otázku „*Jak vidí děti mezilidské vztahy dospělých členů rodiny a jak je interpretují?*“ lze tedy studovat prostřednictvím verbálního popisu samotných aktérů. V našem pojetí a v našich datech se však oba pojmy – vnímání a interpretace – částečně překrývají. V některých situacích je možné odlišit samotné poznávání reality a její interpretaci, v jiných se obě roviny prolínají.

Použitá metodologie a charakteristiky informantů

Předkládané výsledky vycházejí z kvalitativního šetření realizovaného v roce 2011 prostřednictvím polostrukturovaných rozhovorů.

Výzkumné rozhovory se soustředily na základní výzkumnou otázku: „Jak vidí děti mezilidské vztahy dospělých členů rodiny a jak je interpretují?“, a snažily se pokrýt hlavní úrovně těchto vztahů (vztahy mezi rodiči, mezi prarodiči, vztahy rodičů a prarodičů a případně vztahy prarodičů navzájem či vztahy rodičů s dalšími přáteli). Těžiště rozhovorů spočívalo pochopitelně na nejbližší vztahové rovině – tedy na vztazích mezi rodiči. Spletité vztahové sítě v rodinách se však prolínaly celým rozhovorem a také roviny vztahů dospělých a dětí se v rozhovorech projeví. Pro snazší uchopitelnost tématu a stanovení podnětů a otázek pro rozhovory byly ještě vymezeny dílčí tematické oblasti vztahů, které se týkaly *vnitrorodinné komunikace, projevů lásky, péče o druhého, problémů v rodině a konfliktů, řešení problémů, povinností, společných činností a trávení volného času z pohledu dětí*. K těmto tematickým okruhům byla připravena databáze dílčích otázek, která měla pomoci plynulému toku rozhovorů. Pokud to bylo možné, ponechávala se však informantům volnost ve vyjádření, ve sledu témat i jejich výběru.

Analýza se soustředila na děti mladšího školního věku. Na základě předchozího působení tazatelky na jedné městské základní škole byla pro spolupráci získána její 2. třída, v níž třídní učitelka souhlasila s výzkumem. Vzhledem k tomu, že děti tazatelku znaly z jejího předchozího působení na tomto stupni školy, bylo navázání kontaktů s dětmi jednodušší. Na základě písemného informovaného souhlasu rodičů žáků pak bylo možné realizovat rozhovory s dvaceti pěti dětmi ve věku 7–8 let (10 chlapců, 15 dívek – viz přehled informantů). V tomto věku jsou již děti samostatnější, avšak stále mají velmi silné vazby na rodiče, a zároveň jsou schopny mnohé svoje zkušenosti a zážitky popsat a vysvětlit. U jednotlivých případů/rozhovorů byl zaznamenán jejich kontext, který obsahoval kromě běžných identifikačních údajů také informace o dětech od třídní učitelky, informace o rodinné situaci (informace o členech rodiny, věku, zaměstnání rodičů, typu bydlení atd.), dojmy tazatele a průběh rozhovoru.

Samotným rozhovorům předcházela úvodní hodina s dětmi, která byla zaměřena na jejich přípravu na rozhovor. Děti byly seznámeny s cíli výzkumného šetření, dále jim bylo vysvětleno, proč jsou rozhovory s nimi důležité a k čemu informace poslouží. Také jim byla vysvětlena možnost nezúčastnit se rozhovoru nebo z něho odejít. Děti byly k rozhovorům uvolňovány z výuky podle uvážení třídní učitelky. V místnosti, která byla pro rozhovor vyhrazena, mělo dítě k dispozici papír a pastelky, aby si mohlo během hovoru kreslit, a tím se uvolnilo a odpovídalo spontánněji. Ještě jednou mu bylo zopakováno, o co v rozhovoru jde a k čemu informace poslouží. Dále mu bylo připomenuto, že může kdykoli odejít nebo nemusí odpovídat. Také bylo upozorněno na diktafon, který hovor zaznamenával. Přes naše původní obavy tento fakt děti většinou nijak nezneklidnil. Na konci rozhovoru se děti mohly vyjádřit k čemukoli, co jim nebylo jasné, co by chtěly doplnit a také bylo zjišťováno, jestli jim rozhovor nebyl nepříjemný. Protože děti tazatelku znaly z předchozího období, bylo navázání kontaktů s dětmi jednodušší a ochota dětí vyprávět a odpovídat byla zcela přirozená. Při rozhovorech bylo možné sledovat určitý rozdíl mezi chlapci a dívkami. Dívky byly ke vztahům mezi rodinnými příslušníky vnímavější a dokázaly o nich lépe hovořit. Průběh rozhovorů tak byl spontánnější a také využití databáze dílčích otázek k těmto tématům bylo

méně nutné. Chlapci byli stručnější, bylo nutné jim více klást otázky, doptávat se a většinou také hodnotili vše pozitivněji bez touhy po nějaké změně. Určitou komplikací při vedení rozhovorů byla pro tazatelku v některých případech složitá orientace v příbuzenských vztazích rodin dětí, především ve vzájemném propojení rodičů a prarodičů. Rodinné zázemí dětí totiž tazatelka z předchozí doby blíže neznala.

Tabulka 1: Charakteristika informantů realizovaného šetření

Informant	Pohlaví	Věk	Charakteristika rodinného zázemí
Alice	dívka	8 let	Úplná rodina
Bea	dívka	7 let	Úplná rodina
Cilka	dívka	8 let	Úplná rodina
David	chlapec	7 let	Úplná rodina
Eva	dívka	8 let	Úplná rodina
Františka	dívka	7 let	Úplná rodina
Gita	dívka	8 let	Úplná rodina
Hanka	dívka	7 let	Neúplná rodina. Rodiče rozvedeni – každý má nového partnera. Dívka žije s matkou a jejím přítelem bez dalších sourozenců.
Iva	dívka	8 let	Úplná rodina
Jiří	chlapec	7 let	Úplná rodina
Karel	chlapec	7 let	Úplná rodina
Láďa	chlapec	7 let	Úplná rodina
Martina	dívka	7 let	Neúplná rodina. Dívka žije ve střídavé péči bez dalších sourozenců.
Nikolas	chlapec	7 let	Úplná rodina
Olina	dívka	7 let	Úplná rodina
Pavel	chlapec	8 let	Úplná rodina
Petra	dívka	8 let	Neúplná rodina. Rodiče rozvedeni. Dívka žije se svou matkou a starší sestrou. Otce a jeho přítelkyni pravidelně navštěvuje.
Radka	dívka	8 let	Úplná rodina
Štanda	chlapec	8 let	Neúplná rodina. Rodiče rozvedeni. Chlapec žije se svou matkou, jejím přítelem a mladší sestrou. Otce pravidelně navštěvuje.
Tonda	chlapec	7 let	Úplná rodina
Věra	dívka	7 let	Úplná rodina
Vašek	chlapec	8 let	Úplná rodina
Viola	dívka	7 let	Úplná rodina
Xenie	dívka	8 let	Úplná rodina
Zdeněk	chlapec	7 let	Úplná rodina

Mezilidské vztahy dospělých členů rodiny očima dětí

V rozhovorech získaný materiál byl po doslovném přepisu analyzován prostřednictvím kódovacích technik, které po dalším zpracování daly základ čtyřem hlavním kategoriím, které obsahovaly potenciál odpovědět na hlavní výzkumnou otázku a vztahovat se ke kontextu rodinné socializace. První získanou kategorií byl *obsah vztahů*, tedy to, co je vztah, co jej utváří a čím je charakteristický. Obsah vztahů byl v popisech dětí koncentrován do subkategorií *blízkosti a intimity* (jsou si blízcí, mají se rádi, a nebo se naopak nemají příliš rádi), *stability* (ve vztahu jsou či nejsou konflikty, vztah je ohrožen nebo přesto dál trvá) a *podpory a spolupráce ve vztazích* (vztah je, když si lidé pomáhají, zastoupí jeden druhého, když je třeba atd.). Další důležitou kategorií, která z analýzy vyplynula a zdá se být pro hodnocení socializace inspirativní, jsou *prožitky*, které v dětech mezilidské vztahy vyvolávají. Děti v souvislosti se vztahy v rodině vyjadřovaly svoje pocity a dojmy, které jsou s nimi spojeny. Jejich obsah byl popisován především v polaritě obav a strachu na straně jedné a obdivu a úcty k někomu na straně druhé. Třetí vynořující se kategorií byl popis činností, které informanti používají k hodnocení vztahů. Zde hrála podstatnou úlohu pozorování, poslouchání, porovnávání a přemýšlení. Vyjadřovaly je použité slovesné tvary, které se při rozhovorech objevovaly velmi frekventovaně. Rodinná vztahová socializace je tedy u studované věkové skupiny podmíněna příležitostí ke sledování rodinné interakce a komunikace, ale též psychickými schopnostmi, kterými dítě disponuje. Čtvrtou důležitou kategorií bylo *postavení dítěte ve vztazích*, respektive *pociťování vlivu*, které dítě má (může mít) na vztahy kolem sebe. Sledovaly jsme popisované zasahování dětí do rodinných vztahů a návrhy, které děti uváděly pro zlepšení vztahů, řešení různých situací atd. Již z faktu, že tato kategorie z analyzovaného materiálu jasně vyplynula, je možné usuzovat na zřetelně aktivní úlohu, kterou děti v mezilidských vztazích v rodině mají.

Obsah mezilidských vztahů v rodině očima dětí

Důležitou částí našeho šetření bylo zjištění, o čem děti v interpretaci rodinného dění vlastně hovoří, jaká témata zmiňují a jaké pojmy k tomu používají. Děti byly dotazovány na různé úrovně rodinných vztahů a z jejich vyprávění o rodině bylo nejpatrnější jejich zaměření na vztahy jako na *věc vzájemné blízkosti* (zvláště mezi rodiči). Slovo „nejbližší“ lze chápat dvojím způsobem, jak v rovině fyzické, tak v rovině psychické. Obsahem rodinných vztahů byly především situace vyjadřované blízkostí či vzdáleností mezi dvěma partnery ve všech rovinách vztahů. Dimenze přibližování či oddalování byla součástí pociťované intimity ve vztazích. Vztahy byly vnímány jako osobní, blízké či vzdálenější, milující či nenávistné, plné pomoci či konfliktů atd. Pod pojem *intimita ve vztazích* jsme proto zahrnuly dětmi popisované projevy lásky, úcty a blízkosti, kterých si děti ve vztahu mezi partnery všimají. Jde zde především o důkazy lásky, projevy blízkosti a něhy mezi rodiči či prarodiči. Děti intimitu ve vztazích často vnímaly prostřednictvím *fyzických projevů lásky* (polibek, pohlazení, objetí...).

Dává mu pusu přes den. A když je hodnej, tak ho pohladí. Táta ji taky pohladí. A držej se za ruce. (Láďa, 7 let)

Dávaj si pusinky. Třeba ráno, když odjíždíme. Nebo když přijedeme ze školy. (Bea, 7 let)

...děda přijde k babičce a pohladí ji třeba po tváři, tak poznám, že ji má rád. (Františka, 7 let)

No že se někdy obejmou a daj si pusku hodně často. Táta maminku dokonce masíruje, protože maminku hodně bolejí záda. (Karel, 7 let)

Oni si navzájem koukají do očí. (Cilka, 8 let)

Kromě jasně viditelných fyzických projevů lásky si děti dále všímají *chování partnerů*, které směřuje k blízkosti (fyzické i psychické), a jímž si dospělí vztahy a lásku k druhému dokazují (nehádají se, jdou k sobě...). Intimita projevená chováním mezi partnery patřila mezi druhý nejčastěji zmiňovaný důkaz lásky a to jak ve vztazích mezi rodiči, tak ve vztazích mezi prarodiči.

...když jsme doma sami s tátou a přijde domů mamka, tak nám řekne ahoj a jde hned za tátou. (Olina, 7 let)

Daj si třeba navzájem kafičko nebo tak něco. (Jiří, 7 let)

Děda je někde daleko a babička mu zavolá, že je oběd, a on hnedka přijede. Má ji rád. (Bea, 7 let)

No že třeba spí u sebe. A blbnou spolu a smějou se. (Nikolas, 7 let)

Dalším důkazem lásky a intimity, kterého si děti v analyzovaných rozhovorech často všimaly, bylo potěšení druhého skrze *materiální obdarování* (dárek, květina...). Děti vnímaly dárek jako způsob, jímž se vyjadřuje psychická blízkost těch, kteří se mají rádi.

Třeba jí kupuje takový energetický pití, protože ona chodí se psem takový velký okruhy, tak jí to dává do ledvinky sebou. (Bea, 7 let)

Koupí jí kytku nějakou. (Viola, 7 let)

Mnohem častěji děti tento druh projevu vztahů pozorovaly mezi rodiči, méně jej zmiňovaly u prarodičů. Lze předpokládat, že do interakčních situací, jichž jsou vnoučata přítomna, se tento moment dostává sporadicky, protože pozornost (a to i darovací) se obvykle soustředí na děti samotné.

Intimita ve vztazích byla dětmi vnímána i z optiky *společných zájmů partnerů* a *společné činnosti*. Společné zájmy byly zmiňovány jak u rodičů, tak i u prarodičů dětí. Převážně se jednalo o společně trávené dovolené a volný čas, konkrétně o návštěvy kin, divadel či restaurací, návštěvy známých a příbuzných. Vztah tedy ve vnímání dětí znamená také „dělat něco společně“.

Když jsem o prázdninách u babičky, tak oni přijdou z práce domů a povídaj si spolu. A nebo někdy nás dají k babičce a jedou... třeba letos byli spolu v Římě na víkend. (Věra, 7 let)

Chodí spolu někdy takhle večer třeba... že my jsme doma a koukáme třeba na pohádky a oni jdou někam na jídlo. (Gita, 8 let)

Leona Stašová, Hana Serbousková: Mezilidské vztahy v rodině v percepci dětí...

Někdy jdou do vegetariánský restaurace. A docela hodně choděj do divadla. (Viola, 7 let)

Tráví spolu večer, dávají si do nosu. (Vašek, 8 let)

Tatka jezdí sám s kamarádama, třeba na lyže a na kolo. Mamka je doma s náma, nikam spolu nejezdí. (Radka, 8 let)

Projevy lásky mezi rodiči jsou podle výpovědí dětí stejné jako projevy lásky mezi prarodiči, ale u prarodičů byl častěji jako důkaz zmiňován polibek či pohlazení oproti materiálnímu obdarovávání. Mezigenerační blízkost a vzájemné vztahy děti dávaly do souvislosti s vzájemným navštěvováním, průběhem návštěv a také si všímaly vzájemného obdarovávání.

...to protože tam jezdíme a něco jim vozíme, třeba nějakou kytku nebo dědovi cigarety. (David, 7 let)

Maj se rádi, protože se pořád scházíme na jídla a tak. (Tonda, 7 let)

Hodně chodí do restaurace spolu, že spolu chodí na tenis. To chodí máma s babičkou a táta má zase nějaký hry s dědou. (Zdeněk, 7 let)

Ve spojitosti s obsahem rodinných vztahů děti také popisovaly *konflikty, rozpory a problémy* v rodině. Nejčastěji hovořily o hádkách (konfliktech) mezi rodiči či mezi prarodiči. Při líčení hádek děti velmi podrobně uváděly jejich průběh, chování rodičů, důvody hádky a často určily i viníka těchto hádek. Devět dětí však uvedlo, že se jejich rodiče nehádají nebo že je nikdy hádat se neslyšely. Děti, které hádky v rodině zaznamenaly, je však hodnotí různorodě, většinou je podle jejich frekvence výskytu odlišují na občasné, časté nebo neustálé. To, že si této četnosti všímají, pak ukazuje na fakt, jak silně se jich hádky také dotýkají. Hádku děti poznají podle projevů aktérů (křik, zvýšený hlas, pláč...). Podle intenzity projevů pak děti přidělují těmto znakům hádky význam, což ovlivňuje jejich hodnocení konfliktu.

...mluví na sebe silným zlostným hlasem. (Vašek, 8 let)

...jednou mamka chtěla po tátovi hodit maso. (Eva, 8 let)

No, pořád na sebe pokřikují a každéj říká, jak to myslel, a ten druhej taky jak to myslel a pořád to řešej. (Iva, 8 let)

Děti při rozhovoru často zmiňovaly i *důvody hádky*. Některé děti si těchto důvodů nevěšují, pouze mluví o „nějaké“ hádce mezi rodiči, jiné děti podrobně popisovaly, co za hádkou stojí. Zajímavým zjištěním bylo také to, že některé děti hádky mezi rodiči považují pouze za legraci nebo za něco nedůležitého, něco co je „jen tak“, jakýsi rituál, který ale na kvalitu vztahu lidí nemá nějaký zásadní vliv.

Rodiče se hádají, kvůli tomu že máma vždycky něco řekne nejasně a táta to pochopí úplně jinak. (Gita, 8 let)

Táta po celým bytě nechává rozházený svoje oblečení. Že je nepořádný. (Olina, 7 let)

No třeba, že ségra neměla úkol a mamka se naštvála na tatku, protože on ho s ní měl udělat. (Standa, 8 let)

Hádají se jen tak srandovně. Třeba že tatka sní mamce čokoládu, kterou si právě rozdělala a pak jde a pomlaskává si. (Karel, 7 let)

...spíš si tak dělají legraci. Třeba když si tatka dělá topinky s česnekem, tak mamka říká, že to smrdí. (Tonda, 7 let)

Zajímavý byl i pohled dětí na *ukončení hádky* mezi rodiči. Zde poměrně často uváděly pro ně nepochopitelné ukončení hádky, které si nedovedly rozumově vysvětlit. V některých případech byly uváděny drobné rituály usmíření (polibek, omluva, podání ruky). Děti si z převážné většiny nevšímají způsobu ukončení sporu mezi rodiči a podstatný je pro ně závěr – vztah trvá dál i přes nedorozumění mezi dospělými.

No oni se prostě hádají a pak najednou přestanou. Nic si neřeknou a přestanou. (Radka, 7 let)

No po pár minutách spolu zase mluví oba. Oni k sobě přijdou oba a omluví se navzájem. (Xenie, 8 let)

No to my jdeme s tátou třeba ven, a když se vrátíme, tak už jsou na sebe hodní. Jak si od sebe odpočinou, tak se uklidní a už to neřeší. (Bea, 7 let)

...on pak jde k mamce a dá jí pusinku a ona na něj jako zavrčí a pak mu ji dá taky. A pak se omluví. (Iva, 8 let)

U popisu hádek mezi prarodiči bylo dětmi často zmiňováno, že se nehádají vůbec a nebo naopak stále. Důvody hádky mezi prarodiči nebo způsob jejich ukončení děti většinou neuváděly. Z výpovědí dětí bylo též patrné, že hádkám mezi prarodiči přiřkládají mnohem menší význam než hádkám mezi rodiči. Ty se jich dotýkají mnohem silněji a děti často do těchto hádek zasahují s touhou po nápravě a usmíření. Děti se v rozhovorech zmiňovaly i o existenci vzájemných sporů rodičů a prarodičů. Děti si těchto sporů všímají, hovoří o nich, hodnotí je, a to i přes to, že nemají většinou dostačující informace o vzájemných konfliktech a samy zmiňují, že neznají důvody těchto sporů. Zajímavé bylo též to, že popisované mezigenerační konflikty byly především záležitostmi ženské části rodiny.

...oni se tenkrát pohádaly (matka s babičkou)... tenkrát, když maminka nabourala auto a volala babičce, aby jí pomohla a ona řekla, že nemá čas... (Martina, 7 let)

Hádají se, protože babička dělá věci, který by neměla dělat. Kouří, dává psovi pořád nějaký jídlo, třeba celý pytel granulí. A to mamku štve. (Radka, 8 let)

Děti, které nikdy hádku mezi rodiči neslyšely, nebo považovaly hádku mezi rodiči za pouhou „legraci“ (nepřikládají jí žádnou důležitost), pak nejčastěji vyjadřovaly přání, aby vše v rodině zůstalo tak, jak je. Tyto děti zároveň vypovídaly nejčastěji o fungující spolupráci mezi rodiči, o jejich společných zájmech, o vzájemné péči a častých fyzických projevech lásky. Děti popisující občasné hádky mezi rodiči, kterým nepřikládají velký význam nebo jejichž příčina není zásadní pro fungování vztahu (například špatně koupená věc

v supermarketu), popisují téměř stejné obsahy vztahu jako děti s rodiči bez hádek. Některé děti rodičů s občasnými hádkami uvádějí nedostatečné rozdělení domácích povinností, jiné popisují nesourodé důkazy lásky nebo se odlišují v popisu společných zájmů rodičů.

...tatínek chce maminku políbit, ale ona nikdy nechce. Nevím proč. (Alice, 8 let)

...taťka je hodně v práci, a tak do divadla chodí mamka spíš s babičkou nebo nějakou kámoškou... (Xenie, 8 let)

S tím pak úzce souvisí vyjadřovaná touha dětí po určitých změnách ve vztazích. Zajímavé je též zjištění, že děti žijící v rodinách s občasnými hádkami během hádek rodičů často zůstávají ve stejné místnosti a nezmiňují žádné pocity strachu z hádky.

Mezilidské vztahy dospělých členů rodiny byly dětmi popisovány též jako záležitost *vzájemné podpory a spolupráce*. Těch si děti všímají ve spojitosti s péčí o druhého při nemoci nebo tehdy, pokud někdo nemůže vykonávat svoji obvyklou činnost. Z výpovědí dětí si můžeme povšimnout, že podpora, péče či pomoc je uskutečňována především prostřednictvím materiálních prostředků nebo prostřednictvím převzetí povinností jednoho partnera druhým.

No mamka jede domů a leží a taťka se stará o nás, aby mamka měla klid. Třeba jí něco donese nebo jí udělá čaj. (Iva, 8 let)

...donese jí léky a takový věci... on ví... on je skoro jako lékař. I mamka by se postarala o tátu, ona to umí taky. (Zdeněk, 7 let)

Vzájemné podpory si děti všímají i ve vzájemných vztazích rodičů a prarodičů. Podporu zde vidí v péči o nemocného člena rodiny, ve výpomoci v domácnosti či při hlídání dětí. Tato vzájemná (mezigenerační) podpora je také součástí níže uváděného pojmu spolupráce ve vztazích.

Naši vždycky dovezou babičce s dědou nějaký léky nebo nějaký ovoce. Nebo je zavezou k doktorovi. Babička s dědou zase třeba pohlídají bráchu, mě vyzvednou, vyperou nám nějaký věci. Nebo k nim jdu pro nějaké jídlo. (Gita, 8 let)

Spolupráci partnerů dětí hodnotí prostřednictvím rozdělení povinností a způsobů řešení problémů uvnitř rodiny. Součástí vztahu je podle dětí vlastně i to, jak si rozdělí úlohy, kdo co obvykle dělá a v čem je úspěšný či co dělá dobře. Pozorně byla vnímána také rovnováha rozdělení činností a úkolů. Děti si všímají podílu zapojení rodičů či prarodičů do povinností, druhu činností, kterým se věnují, i schopnosti zastoupit druhého. Zvláště citlivým tématem je pro ně rovnováha mezi rodiči.

...takže táta musel jít ven a musel to opravit. Mamka šla hned za ním... táta chodí hlavně nakoupit, protože on na nic většinou nezapomene. Mamka zapomíná, takže to dělá radši táta. Ale když je něco potřeba vyzvednout třeba na poště, tak to dělá máma. Ale když není mamka doma, tak všechno dělá táta. (Alice, 8 let)

Prožitky dítěte spojené s mezilidskými vztahy v rodině

Z analyzovaného materiálu jasně vyplynulo, že vztahy dospělých jsou vnímány vždy v kontextu pocitů a prožitků dítěte. To, jak děti rodinné vztahy prožívají, ovlivňuje to, jak tyto vztahy dále hodnotí. Silnější emotivita je spojena se vztahy rodičů, jejichž kvalita se dítěte dotýká velmi silně a citlivěji než oblast vzájemných vztahů prarodičů. Každá rovina vztahů má tedy pro dítě odlišnou váhu, s níž se odráží v další interpretaci a hodnocení. Oblast prožitků se pohybovala na škále zahrnující na jedné straně obavy a strach o vztah či vztahy v rodině, na straně druhé obdiv a úctu k druhým. Negativní emoce se vždy bezprostředně vázaly na konflikty a hádky v rodině, zvláště mezi rodiči. O vztah prarodičů děti obavy téměř nevyjadřovaly. Spíše měly strach z hádek a křiku, které je provázejí. Z rozhovorů však bylo patrné, že děti poměrně často zažívají pocity strachu spojené s obavami o budoucnost vztahu mezi rodiči. Děti si byly velmi dobře vědomy toho, jaké následky by rozpad vztahu jejich rodičů měl a co by to přineslo do jejich života.

Nechtěla bych, aby byli rodiče rozvedení, protože by šli k soudu a my bychom pobíhali mezi nima. (Františka, 7 let)

Mám strach, že bude taťka hodně naštvanej a nebude chtít být s mamkou. (Cilka, 8 let)

Zajímavé bylo zjištění, že i děti, které byly zjevně spokojené s fungováním rodinných vztahů, uváděly *obavu o vztah svých rodičů* (obavu z rozvodu). Většinou k tomu docházelo ve spojitosti s porovnáním vztahu svých rodičů s negativními vztahy rodičů svých kamarádů nebo v porovnání se vztahy mezi prarodiči, u kterých se hádky objevují. Obava je společná jak dětem popisujícím bezkonfliktnost rodinných vztahů, tak i těm, které jsou často hádkám přítomny. Rozdíl je pouze v příčinných podmínkách vzniku tohoto prožitku. U první skupiny je obava vyvolána porovnáním harmonického vztahu vlastních rodičů s konfliktním vztahem rodičů někoho jiného a u druhé skupiny dětí je obava vyvolána osobní zkušeností s hádkou mezi rodiči, s jejím průběhem a s dopady těchto hádek na vztahy uvnitř rodiny. Nejčastěji zmiňované přání dětí znělo: „...*aby se pořád tak nehádali...*“ Toto přání vyjadřovaly zvláště děti popisující časté hádky mezi rodiči nebo děti, které zmiňovaly závažný důvod hádky.

Pozitivní emoce spojené s úctou a obdivem k druhým se vázaly k rodičům i prarodičům a týkaly se jejich vlastností, způsobu chování či schopností řešit určité situace. Právě ve způsobech chování a řešení situací se odrážela rovina vztahů k druhým. Dospělí byli oceňováni proto, že jsou ochotni pro druhé něco udělat.

Líbí se mi, že je na mě milá, a že když mi je třeba špatně, tak mě nechá a nenutí mě jít do školy... a když jsem nemocná, tak kvůli mně taťka nejde do práce. (Viola, 7 let)

Ona o nás hezky pečuje a má nás ráda. Je na nás hodná, kupuje nám dárky a ne blbosti a taky si můžu teď koupit morče. A na tatínkovi se mi zase líbí, že když se něco děje... třeba se někdo pere, tak on se k nim nepřidá. (Cilka, 8 let)

...když jí řeknu, že chci frankfurtskou polívku, tak ona mi ji uvaří... tatínek... kdybych něco chtěla opravit, tak to opraví. (Olina, 7 let)

Rozhovory ukázaly, že vztahovost v rodině, a to i v dimenzi těch vztahů, do nichž nejsou děti bezprostředně zahrnuti, je prožívána v kontextu emocí a prožitků. Tyto jsou schopny zesilovat dosah sledovaných vzorců a způsobů chování dospělých, protože vytvářejí emotivně sdílenou sociální zkušenost.

Činnosti užívané k hodnocení vztahů

Jak bylo zmíněno výše, děti mezilidské vztahy hodnotí jak podle jejich obsahu, tak i dle prožitků či emocí, které jsou s nimi spojeny. K tomuto hodnocení dochází prostřednictvím různých typů činností (metod, nástrojů), které děti užívají. Jak se tedy toto hodnocení vlastně odehrává? Abychom mohly odpovědět na tuto otázku, sledovaly jsme při analýze také výrazy pro aktivity spojené s vnímáním a interpretací vztahů dospělých. Vyjadřovaly je většinou slovesné tvary, které děti používaly pro vyjádření činností, jimiž informace o vztazích dospělých získávají a způsoby, jakými je zpracovávají.

Důležitým a primárním nástrojem vnímání vztahů se ukázalo být *pozorování a poslouchání*. Děti pozorují a poslouchají vše, co se kolem nich děje. Především vše, co se týká vztahu mezi jejich nejbližšími. Sledují blízké při všem, co dělají, poslouchají obsahy rozhovorů a podle toho, co slyší, pak také vztahy hodnotí. To, co děti vidí, ve spojení s jejich prožitky, ovlivňuje, jaký postoj k dané situaci zaujmou. Jejich přímá účast na interakcích mezi rodiči či prarodiči je zdrojem zásadního poznání povahy vztahů a způsobu jejich fungování.

...slyšel jsem, jak volal mamce... (David, 7 let)

Já u toho přímo byla... (Hanka, 7 let)

...ze své hlavy to nemám. To vždycky slyším. (Iva, 8 let)

Oni se nejvíc hádají dole v kuchyni a tam máme zábradlí a já je poslouchám tajně nahoře. (Zdeněk, 7 let)

Množství času stráveného s nejbližšími osobami a možnosti přímé konfrontace s mezilidskými vztahy jsou zdrojem základního vstřebávání vztahové roviny sociální reality. Individualizace rodinného života a zmenšující se podíl času stráveného členy rodiny společně mohou být pro děti zdrojem ochuzené zkušenosti v této oblasti.

Ve výpovědích dětí se také často objevovaly činnosti, které byly vázány na jejich psychické schopnosti spojené s vnímáním vztahů. Jednou z nich bylo *porovnávání*. Děti hodnotí vztah rodičů porovnáním s tím, co vědí o vztazích v rodinách svých spolužáků, kamarádů či příbuzných. Také porovnávají jednotlivé rodinné vztahy mezi sebou navzájem. Porovnávají vztahy rodičů se vztahy prarodičů nebo vztahy prarodičů z matčiny strany se vztahy prarodičů ze strany otce.

...třeba u nás ve škole je hodně rodičů rozvedených a já si to nepřeju, aby to u nás takhle bylo. (Gita, 8 let)

...vedle mě bydlí kamarádka a jejich rodiče se rozvedli a bylo to tak, že tatínek říkal o mamince sprostá slova a hrozně se hádali každý den. (Cilka, 8 let)

Třeba spolužačka mi říkala, že její rodiče se pohádali a rozvedli se... a to já si vůbec neumím představit, ale ona byla smutná... A tak jsem ráda, že jsou rodiče spolu. (Františka, 7 let)

...já mám rád svoji rodinu a můj bratranec je třeba smutnej, protože se jeho rodiče rozvedli a on měl rád svého tátu a teď už s ním nemůže dělat žádný blbosti. (Jiří, 7 let)

Další důležitou činností, kterou děti používají k hodnocení vztahu dospělých, pak bylo *přemýšlení* či rozvažování. Při rozhovorech děti často užívaly slovní spojení „*myslím si o tom*“. Rozumové schopnosti umožňují dětem studovaného věku velmi pečlivě uvažovat o zjištěném, uvádět to do souvislostí a vyvozovat z toho důsledky. Ukazovalo se také, že děti byly schopny vyjádřit svůj názor na to, co se v rodinném prostoru odehrává, ale není to součástí hlavních rodinných „ideologií“.

Myslím si prostě, že jen žertují. Že o nic nejde, že se takhle někdy prostě hádají všichni. (Karel, 7 let)

Já si jako myslím, že je to mezi nima dospělácká záležitost. (Olina, 7 let)

No já myslím, že za to může spíš tatínek, ale zase to na něj nechci úplně svádět. (Iva, 8 let)

Vliv dětí na rodinné vztahy

Z vypovědí bylo patrné, že děti obsahy rodinných vztahů nejen pozorují a porovnávají, ale také do těchto vztahů aktivně zasahují, zapojují se do nich a ovlivňují je. Děti svou přítomností vztahy ovlivňují jak nevědomě, tak cíleně.

Například popisované reakce dětí na nepříjemné situace a hádky v rodině ukazovaly, že je můžeme rozdělit na dvě hlavní skupiny. Některé děti odejdou, hrají si v pokoji a čekají, až hádka přejde. Není bez zajímavosti, že tyto děti byly většinou nejmladšími členy rodiny a měly minimálně jednoho staršího sourozence. Druhá skupina dětí se naopak snaží *do hádky vstoupit a ukončit ji*. Děti, které do hádky vstupují, často popisují touhu po smíru mezi rodiči. Tato touha po smíru je vyvolána obavou o budoucnost vztahu rodičů.

Děti často navrhnou změny, které by podle nich vedly ke zlepšení nastalé situace, či dokonce samy zasahují, zejména do vztahů mezi rodiči. V rozhovorech se ukázalo, že rodičům pomáhají s jejich povinnostmi, podílejí se na chodu domácnosti, někdy se snaží rodičům ulehčit. Snaží se jim vypomoci, když vyhodnotí, že pomoc potřebují, například po hádce mezi rodiči či při nedostatečné péči jednoho rodiče o druhého. Děti také vyjadřují svoje názory na skutečnosti, které se kolem odehrávají.

Říkám babičce, že lže, že to není pravda. Ať je zticha a už to neříká. Taky to pak řeknu mamce. (Petra, 8 let)

...říkám jim, aby se nehádali, aby se utišili. (Cilka, 8 let)

...my jsme šli domů a mamka byla smutná a brečela a tak jsem ji hladila... (Hanka, 7 let)

Tatka je pořád v práci a mamka toho má hodně... pomáhám jí, aby toho neměla moc. Třeba uklidím nebo si hraju sám. (Pavel, 8 let)

Děti během rozhovorů často zmiňovaly, že vědí, co by rodiče nebo prarodiče měli dělat jinak ve vztahu k druhému. Návrhy se především týkaly úpravy rozdělení povinností mezi rodiči, změn v chování rodičů či prarodičů během hádky a dále činností, které by měli partneri dělat, aby druhého potěšili. Z návrhů je zřejmé, že děti k vzájemnému chování mezi rodiči a prarodiči či obecně k situacím v rodině zaujímají svoje vlastní stanoviska.

Měli by se víc poslouchat, poslouchat, co si kdo přeje. Třeba táta by měl poslouchat mámu, aby se nekoukal hodně na televizi, a máma by měla trochu víc solit. (Zdeněk, 7 let)

...já si myslím, že by táta měl aspoň jezdit častěji domů, že nemusí zůstat přes noc v Praze, může přeci přijet na noc domů, to zas mámu chápu, že ona by byla ráda, kdyby přijel a šel s ní, že je tak často pryč z domu. Kdyby jezdil domů, nehádali by se. (Iva, 8 let)

Máma má hodně práce, musí kojit sestru, dělat se mnou úkoly. A táta kouká na televizi, měl by jí víc pomoci. (David, 7 let)

Řekla jsem jí, že bych byla ráda, kdyby si někoho pořídila, protože by jí někdo mohl pomoci a měla by někoho do domácnosti, kdo by nás mohl pohlídat. (Martina, 7 let)

Měl by jí udělat třeba kafičko. A měl by koupit to, co mamka řekne. A mamka by měla víc uklízet. (Jiří, 7 let)

Hodnocení mezilidských vztahů

Po analýze obsahu a jednotlivých kategorií vnímání mezilidských vztahů dospělých v rodině očima dětí jsme se soustředily také na to, jaké podmínky musí být naplněny, aby děti vztahy hodnotily jako dobré a úspěšné, a co je naopak vede k tomu, aby je hodnotily jako špatné a uváděly touhu po změně. Jaké proměnné tedy sytí kvalitu vztahu v dětském vnímání?

Děti kvalitu vztahu hodnotí ve spojitosti s obsahem vztahu, tedy přítomností či absencí *konfliktů*, s větší či menší *intimitou* a mírou *vzájemné podpory* a *spolupráce*. Stejně tak se do kvality vztahu promítají pozitivní prožitky a emoce dítěte vyplývající ze vztahů. Podle výskytu těchto jevů děti vztahy posuzují a určují, zda je vše tak, jak má být, případně co by mělo být jinak. K těmto závěrům často docházejí porovnáváním vztahu rodičů s jinými vztahy, a to vztahy rodičů svých kamarádů, příbuzných či vlastních prarodičů.

Ve vztazích mezi rodiči se do hodnocení jejich kvality odrazila především osobní zkušenost dětí s konflikty. Z vyprávění dětí, jejichž rodiče se častěji hádají, bylo pak možné vysledovat také menší míru pozitivního hodnocení spolupráce mezi rodiči či způsobů trávení volného času. Děti často posuzovaly spolupráci mezi rodiči jako nedostatečnou a navrhovaly řešení, která by vedla k větší harmonizaci vztahů. Za zajímavé zjištění můžeme považovat i výpovědi dětí týkající se intimity ve vztazích, která podle jejich popisu nebyla hádkami nijak narušena. Dalo by se dokonce říci, že tyto děti naopak o projevech lásky mezi rodiči hovořily s větší intenzitou a přikládaly jim větší význam než děti ostatní.

Kvalitu vzájemných mezigeneračních vztahů mezi rodiči a prarodiči děti nejčastěji hodnotily podle intenzity *vzájemného navštěvování*. Čím častěji se rodiny navštěvují, tím kvalitnější je jejich vzájemný vztah. Čím častěji prarodiče děti hlídají, tím bližší vztah k nim děti

pociťují. Pocit blízkosti pak dále ovlivňuje pohled dětí na vztahy mezi prarodiči. Pokud se vidají méně, vztahy prarodičů příliš neprožívají, necítí se být jejich součástí. Přesto však tyto vztahy hodnotí, všímají si jejich obsahů, i když jejich pozornost není na ně tak zaměřená jako u vztahů mezi rodiči. Čím bližší jsou prarodiče dětem, tím pozorněji jejich vztah hodnotí a zaujímají k němu podobné postoje, jako ke vztahu mezi rodiči.

Pokud prarodiče žijí v jiném městě než rodiče a časté navštěvování není možné, děti vztah hodnotí podle doby setrvání na návštěvě. Pokud se rodiče s prarodiči stýkají, pak jsou jejich vztahy vnímány jako funkční a děti často hovoří o vzájemné podpoře či spolupráci. Nejčastěji byla zmiňována podpora ze strany prarodičů v podobě hlídání vnoučat. U rodičů si děti všímají především úrovně poskytované péče o prarodiče při nemoci.

Důvody špatných vztahů a sporů mezi generacemi děti často vůbec neznají, pouze zmiňují, že občas slyší rodiče při hádce s prarodiči. Pokud důvod neznají, tak uvádějí, že o nic nejde a spor se vždy rychle ukončí. Obsah vztahů není těmito spory narušen. Pokud ovšem děti znají důvod konfliktu nebo ho alespoň tuší, pak se většinou jedná a závažné narušení rodinných vztahů a odráží se to v jejich dalších obsazích.

Máma mi řekla jen jednu věc a to, že děda s babičkou nemaj rádi bráchu. Ale nevím proč, asi že přišel na svět až druhej... nevím. (Gita, 8 let)

Oni to tam maj doma divný, pořad se tam hádaj a není to tam vůbec klidný prostředí, tak tam nechodíme, nevoláme si a s ničím si nepomáháme. Na to máme druhou babičku. (Eva, 8 let)

Pokud spor mezi rodiči a prarodiči existuje, *děti* jsou vždy *na straně rodiče* a souhlasí se vším, co rodič řekne nebo udělá. V případě, že je dítě s prarodiči v kontaktu i přes existující spory mezi rodiči a prarodiči, stává se jakýmsi „ochráncem ctí“ svého rodiče před pomluvami ostatních. Dítě je schopno jít do sporu s prarodičem, aby obhájilo svého rodiče. Ve vztazích rodičů a prarodičů děti samy sebe vnímají jako „součást rodičů“, tedy vnitřní skupinu „my“.

Na rodinné vztahy obecně má také vliv přítomnost rodinných blízkých, především přátel. Tito *rodinní blízcí* jsou dětmi zmiňováni ve spojitosti s podporou či pomocí rodičům a prarodičům, kdy se rodinní přátelé podílejí na hlídání dětí a péči o chod domácnosti nebo jsou oporou v tíživých situacích. Podpora ze strany rodinných blízkých je zmiňována především v situacích, kdy je potřeba nahradit či zastoupit chybějící členy rodiny.

...hlídá mě vždycky naše sousedka, říkám jí babi, protože moje bydlí daleko. Normálně k ní chodím, hraju si tam, ona mě hlídá, když naši nemůžou, a naši ji třeba zase vozej k doktorovi a tak... (Nikolas, 7 let)

Rodinní blízcí vstupují i do způsobů trávení volného času rodičů nebo celé rodiny. Mohou zastoupit chybějícího partnera nebo jsou přímo „součástí rodinných vztahů“. Děti velmi často jako rodinné blízké označovaly sousedy.

...to mamka chodí s kámoškou, protože táta je v práci a ani by ho to asi nebavilo... (Věra, 7 let)

Jezdí k nám na návštěvy a nebo s nima jezdíme na dovolenou celá rodina, maj totiž stejně starý děti, jako jsme my s bráchou. (Xénie, 8 let)

Závěr

Z našich rozhovorů vyplynulo, že děti studovaného věku si všímají téměř všech dimenzí vztahu. Reflektují především obsah vztahu, tedy činnosti související se vztahem. Děti velmi jasně ukazovaly, že vztah je i jejich očima měřen množstvím činností, které se soustředí na druhého. Děti dokázaly dobře vnímat rozmanitost aktivit účastníků vztahu, hodnotit kvalitu vztahu, frekvenci i organizaci společné činnosti. Zmiňovaly svoje reakce na přítomnost či nepřítomnost intimity a reciprocity v rodinných vztazích, dokázaly vyjádřit svoje emoce související s těmito situacemi. Ukázalo se nám též zřetelně, že vztahy dospělých jsou důležitou složkou života studovaných dětí, že je děti velmi pozorně sledují, hodnotí a reagují na ně. Z našich rozhovorů vyplynula potřeba dětí uvádět vztahy dospělých členů rodiny, především otce a matky, do ideálního ekvilibria. V mnohých ohledech se zvláště nejstarší děti v rodině cítily zodpovědnými za řešení napjatých a konfliktních situací. Zajímavým momentem bylo i zjištění, že děti, které vyrůstají v rodinách s častějšími konflikty, vnímaly jejich existenci jako běžnou součást vztahů, jako situace, které vztah přirozeně doprovázejí a patří k němu. Podstatným pro ně bylo především ukončení hádek a pokračování v další komunikaci. Pokud bychom uvažovali o významu tohoto momentu pro budoucí vlastní partnerské vztahy dětí, může být jejich dosah (není-li míra a frekvence konfliktů v rodině neúměrně vysoká) pozitivní a stabilizační. Pro děti je tak důležité zjištění, že ke vztahům konflikty patří a je třeba je řešit.

V rámci našeho dotazování jsme též mohly nastítnit procesy, prostřednictvím kterých vnímání a interpretace vztahů dospělých probíhají, a podpořit předpoklady aktivity dětí v prostředí rodinných vztahů. Dunnová (cit. dle Corsaro 2005: 87) si tuto aktivitu vysvětluje potřebou dětí rozumět sociálním pravidlům a sociálním vztahům a být aktivními členy rodiny.

Děti se do vztahů mezi dospělými v rodině aktivně a cílevědomě zapojují, uvědomují si a chápou, že jsou součástí těchto vztahů a mohou druhé ovlivnit. Často mají snahu jejich vztahy upravovat a měnit, jsou ale též schopny přebírat určité role či povinnosti rodičů, aby fungování vztahů podpořily. Záleží pak na konkrétním dítěti, zda do vztahu přímo zasahuje a nebo o činnostech vedoucích ke zlepšení vztahu pouze přemýšlí. Z našich rozhovorů vyplynulo, že jsou to především nejstarší děti v rodině, které často přímo zasahují do situací mezi rodiči (eventuálně mezi rodiči a prarodiči) s cílem dosáhnout nějakého výsledku. Naše data též naznačila, že takové děti, které žijí s přesvědčením o tom, že samy mohou zlepšit vztahy v rodině svým aktivním působením, hodnotí kvalitu mezilidských vztahů v rodině pozitivněji.

Literatura

- BERGER, Peter, LUCKMANN, Thomas. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. 1. vydání. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999. ISBN 80-85959-46-1.
- CORSARO, William A. *The Sociology of Childhood*. 2nd ed. Thousand Oaks : Pine Forge Press, 2005. ISBN 0-7619-8751-7.
- HANDEL, Gerald, CAHILL, Spencer E., ELKIN, Frederick. *Children and Society: The Sociology of Children and Childhood Socialization*. New York : Oxford University Press, 2007. ISBN 978-0-19-533078-6.
- HAYESOVÁ, Nicky. *Základy sociální psychologie*. 4. vydání. Praha : Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-283-6.

- HELUS, Zdeněk. *Sociální psychologie pro pedagogy*. 1. vydání. Praha : Grada, 2007. ISBN 978-80-247-1168-3.
- HELUS, Zdeněk. *Význat se v dětech*. 2. vydání. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1987. ISBN 978-80-247-1168-3.
- JAMES, Allison, PROUT, Alan. (eds.). *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*. 1. ed. New York : Falmer Press, 1990. ISBN 1850007497.
- KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Já a Ty: O zdravých vztazích mezi lidmi*. 2. vydání. Praha : Avicenum, 1986. ISBN 08-042-86.
- LANGMEIER, Josef., KREJČÍŘOVÁ, Dana. *Vývojová psychologie*. 2. vydání. Praha : Grada, 2006. ISBN 80-247-1284-9.
- MOŽNÝ, Ivo. *Rodina a společnost*. Praha : Sociologické nakladatelství, 2006. ISBN 80-86429-58-X.
- NAKONEČNÝ, Milan. *Sociální psychologie*. 2. vydání. Praha : Academia, 2009. ISBN 978-80-200-1679-9.
- VÁGNEROVÁ, Marie. *Vývojová psychologie*. 2. vydání. Praha : Karolinum, 1999. ISBN 80-7184-803-4.
- VÁGNEROVÁ, Marie. *Vývojová psychologie pro obor speciální pedagogika – vychovatelství*. 1. vydání. Liberec : Technická univerzita v Liberci, 2008. ISBN 978-80-7372-306-4.
- WYNESS, Michael. *Childhood and Society: An Introduction to the Sociology of Childhood*. Houndmills : Palgrave Macmillan, 2006. ISBN 0-333-94649-9.

Autorky

Leona Stašová je absolventkou oboru sociologie na FFUK a demografie na PřF UK a pracuje jako odborná asistentka na Univerzitě v Hradci Králové. Soustřeďuje se na problematiku současné rodiny, dětí a mládeže v kontextu mediální kultury.

Kontakt: leona.stasova@uhk.cz

Hana Serbousková je absolventkou oboru Sociální pedagogika na Univerzitě v Hradci Králové. Zabývá se problematikou dětství a dětí v krizových situacích. Pracuje na oddělení sociálně-právní ochrany dětí odboru sociální péče Magistrátu města Liberec.

Kontakt: serbouskova.hana@magistrat.liberec.cz